

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ШАДЮК ТАМАРА АДАМІВНА

УДК 291.1:281.9

**ЕСЕНЦІЙНИЙ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ МОДУСИ СТРАЖДЕННОСТІ
В ПРАВОСЛАВ'І : ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Саух Петро Юрійович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, ректор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Шугаєва Людмила Михайлівна,
Рівненський гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Здіорук Сергій Іванович,
Національний інститут стратегічних
досліджень (м. Київ),
завідувач відділу гуманітарної безпеки.

Захист відбудеться 26 листопада 2015 року об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 в Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розісланий «26» жовтня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Стражденність, як засвідчує людська культура, становить невід'ємну складову буття людини у світі, сутнісну основу її ставлення до світу. Зокрема, попри вагомі здобутки сучасної культури і цивілізації, страждання застерігає людину від надмірних зазіхань на залученість до буття, нагадує їй про обмеженість її можливостей щодо світу й самої себе. Страждання попереджує про наявність негативно-людського в самій людині, робить її пильнішою й вимогливішою до себе та інших.

Водночас воно спроможне (йдеться про надмірне страждання) руйнувати людську структуру, призводити до «розлюднення» людини. І тут важливо відзначити, що основною проблемою і причиною феномена стражденності є неспіввимірність людини і світу, людини і Бога або, інакше кажучи, розбіжність їх масштабу.

Знаменно, що зі стражденністю тривалий час співвідносилося лише поняття «страждання», експліковане в логіко-раціональному дискурсі. Його етимологія відсилає нас до старослов'янського «страсть», яке свідчить про те, що страждання корелює з багатьма іншими феноменами (біль, мука, страх, туга, скорбота, відчай, нудьга та ін.). Це дозволяє об'єднати їх на ширшій світоглядній основі. Тобто проблема стражденності виражає варіативний досвід широкого спектру станів, актів свідомості, які уособлюють глибинний духовний світ людини, індивідуальні способи смислопошуку, духовного вдосконалення й реалізації релігійних переконань.

З огляду на стражденність буття, людина змушена повсякчас формувати особистісне ставлення до неї як наявного факту дійсності: шукати її смисл і виправдання або ж проектувати способи її подолання. Проте, якщо у філософській парадигмі ці питання формують проблему, яку намагалися вирішити мислителі різних часів, то для релігійної і, зокрема, православної, вони складають радше теологему, аніж раціональний запит, яку неможливо висвітлити поза ідеєю Бога. Саме тому для релігієзнавства актуальним є звернення до християнського Одкровення, святоотцівської та ісихастської традицій, до праць сучасних релігійних філософів та богословів, у яких виявляється інтерес до феномена стражденності як смислового та морально-ціннісного універсалу православної культури.

Відтворення стражденності як цілісного й самостійного концепту має значний евристичний потенціал у релігієзнавстві. Розкриття окресленої теми сприяє оновленню морально-ціннісних орієнтирів, осмисленню засадничих питань людського існування: його смислу, характеру міжлюдських взаємин, морально-виправданих способів самореалізації та боротьби зі злом, хворобою, болем, стражданням тощо, також сприяє піднесенню культури особистості та утвердженню високих моральних цінностей (співстраждання, любові, віри, терпіння, смирення). Відтак, надзвичайно актуальною потребою є світоглядне та категоріальне тлумачення стражденності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс» (НДР №0111U000154).

Мета дослідження: здійснення комплексного філософсько-релігійнознавчого аналізу стражденності в її есенційному й екзистенційному модусах як світоглядної константи православного віровчення і духовної практики.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- окреслити історико-філософські підходи щодо осмислення поняття стражденності, виявити його етимологічні й семантичні основи та шляхи концептуалізації в релігійно-духовній традиції православ'я, визначити структуру та основні модальні форми стражденності;
 - з'ясувати онтологічне підґрунтя проблеми стражденності та віднайти підстави експлікації її есенційного модусу в смисловому полі православної культури;
 - визначити особливості конституювання стражденності як екзистенціалу й охарактеризувати його специфічні (екзистенційні) форми в православному дискурсі;
 - обґрунтувати константність стражденності та з'ясувати способи її подолання, трансформації (преображення) у теорії й духовній практиці православ'я в контексті віровчення та антропологічної рефлексії;
 - встановити ідейні джерела стражденності в контексті давньоукраїнської релігійної морально-практичної філософії;
 - віднайти світоглядні принципи інтерпретації стражденності в її есенційному та екзистенційному модусах в українській православній антропології.
- Об'єкт дисертаційного дослідження** – проблема стражденності в релігійно-духовній православній традиції.

Предметом дослідження є есенційний та екзистенційний модуси стражденності у теорії й духовній практиці православ'я.

Методологія дослідження. Для забезпечення аналізу запропонованої проблематики дисертаційного дослідження, досягнення мети й реалізації завдань були використані наступні методи: *історико-філософський* – дозволив відстежити тлумачення поняття стражденності у філософсько-релігійнознавчій думці; *компаративний аналіз* забезпечив порівняння поглядів представників західного та східного філософського і богословського типів філософування в межах європейської традиції; *етимологічний та семантичний аналіз* – використано для визначення змістовно-смислового обсягу поняття стражденності; *метод узагальнення* дозволив об'єднати розуміння проблем гріхопадіння, першородного гріха та пристрасності православними мислителями різних часів, базованих на догматичних положеннях православ'я; *системний метод* сприяв осмисленню онтологічного підґрунтя стражденності та її модифікацій на засадах цілісності православного світогляду; *герменевтичний метод* було використано в процесі аналізу творів філософів і богословів, *аналітичний метод* використано для вивчення історико-філософських та богословських першоджерел щодо осмислення есенційного й екзистенційного модусів стражденності. Експлікація досліджуваної теми

потребувала застосування принципів історизму, об'єктивності, екзистенційної діалектики, світоглядного плюралізму, людяності та позаконфесійності.

Наукова новизна дослідження. У дисертації здійснено одну із перших у вітчизняному релігієзнавстві спроб дефініції концепту «стражденність» у світоглядній системі православного віровчення; проаналізовано становлення релігійно-філософських уявлень та понять, що формують концепцію стражденності в працях релігійних мислителів та богословів у межах православної духовно-культурної традиції.

У дисертаційному дослідженні сформульовано низку положень, що містять елементи наукової новизни і виносяться на захист :

вперше

- на основі етимологічного та семантичного аналізу встановлено близькість і тотожність смислових лексичних значень понять «пристрасть» і «страждання», які сукупно формують змістовно-смисловий обсяг поняття стражденності; визначено принципи діалектики та антиномізму як найбільш креативні щодо розуміння проблеми стражденності; виявлено компонентну контамінаційну структуру та основні модальні форми стражденності (біль, скорбота, страждання, хвороба, горе, печаль, скруха, втрата, туга, зневіра, самотність, нещастя, мука);

- з'ясовано, що онтологічним підґрунтям концептуалізації есенційного модусу стражденності у православному дискурсі є положення про діалектичний зв'язок «тварного» й «нетварного» та похідна від нього неспіввимірність між Богом і людиною; визначено аспект конституювання стражденності як есенційної (сутнісної) риси буття людини та всього створеного світу, який конкретизується у гріхопадінні як осутненні стражденності в людському бутті шляхом укорінення пристрасності, процесуальності гріха та його наслідків;

- конституювання стражденності як екзистенціалу в православному дискурсі визначено в статусі динамічного процесу подолання висхідного онтологічного протиставлення між людиною і Богом, що втілюється в реалізації провідних віросповідних положень: богопізнання, богоуподібнення, обоження, спасіння, святості; з'ясовано, що екзистенційними формами стражденності є граничні прояви пристрасті, гріха, втрати, туги, страждання, скорботи, покайного плачу, відчаю, богопокинутості, боротьби, сумування за Богом, поклику Божого, смислошукування, смерті, муки як такі, що володіють духовно-креативним потенціалом;

набули подальшого розвитку:

- положення про константність проблеми стражденності у контексті космологічного, гносеологічного, сотеріологічного, есхатологічного аспектів православного віровчення та антропологічної рефлексії, крізь призму яких встановлено загальносвітоглядні тенденції щодо преображення проявів стражденності у християнські духовні цінності й чесноти (терпіння, смирення, страх Божий, віру, надію, любов);

- розуміння ідейного (містико-аскетичного) взаємозв'язку між святоотцівською, ісихастською традиціями та давньоукраїнською релігійною морально-практичною думкою, в яких стражденність визначається шляхом

розкриття змісту основних видів православного подвижництва (чернецтва, затворництва, стовпництва, страсотерпства, мучеництва, юродства, старецтва, паломництва, відлюдництва, мовчальництва), що є одночасно чинами святості й модифікаціями стражденності;

конкретизовано та доповнено:

- світоглядні принципи українського православно-антропологічного дискурсу, що сконцентровані в ідеях наслідування Христа, тісного шляху спасіння, практики «умної молитви», преображення людського ества, спорідненої праці, кордоцентричного богопізнання, плекання внутрішньої людини, несення щоденного хреста, загальнообов'язковості духовного діяння (як боротьби з пристрастями, спокутування гріхів, терпіння всіляких проявів стражденності та їх сприйняття як способу духовного життя, морального самовдосконалення та шляху національної ідентичності), які в цілому засвідчують діалектичну єдність есенційного та екзистенційного модусів стражденності.

Теоретична цінність роботи полягає у поглибленні й розширенні філософсько-релігійнознавчого розуміння проблеми стражденності у розмаїтті її форм та проявів у вітчизняному та світовому православ'ї. Основні положення дисертації та напрацьовані методологічні підходи можуть бути використані для подальшої науково-теоретичної розробки окресленої проблематики.

Практична значущість дослідження визначається тим, що його основні положення та результати можуть бути використані у процесі розробки навчальних програм з курсів історії філософії, релігійознавства, психології та соціології релігії, етики, культурології тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Висновки та положення новизни одержані дисертантом самостійно. Усі публікації автора є одноосібні.

Апробацію результатів дослідження здійснено шляхом оприлюднення матеріалів дисертації у доповідях на засіданнях кафедри філософії Національного університету водного господарства та природокористування та кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, а також на низці наукових конференцій, зокрема: міжнародній науковій конференції «Творчість у контексті розвитку людини» (Київ, 2003), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Людина у світі духовної культури», присвяченій пам'яті В. Г. Нестеренка (Рівне, 2007), міжнародній науковій конференції «Екологія простору культури: проблеми та рішення» (Київ, 2009), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта» (Донецьк, 2011), Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» (Суми, 2012), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії» (Рівне, 2012); інтернет-конференції «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте» (2014); міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2014).

Публікації. Основні результати дисертації викладено у 10 одноосібних публікаціях, з них: 4 статті надруковані в фахових виданнях України з філософських наук, 1 – у збірнику наукових праць, що входить до міжнародної наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX та 5 – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації зумовлена її предметом та поставленими завданнями й відображає їх послідовне вирішення. Робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, загальних висновків і списку використаних джерел і літератури (275 позицій). Обсяг основного тексту роботи становить 184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено наукову новизну положень, що виносяться на захист, розкрито теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, а також наведено дані про апробацію отриманих результатів і структуру дисертації.

У першому розділі **«Стражденність як об'єкт філософсько-релігійнознавчого аналізу та методологічної рефлексії»** проаналізовано шляхи формування проблеми стражденності в західноєвропейському релігійно-філософському дискурсі, виокремлено основні напрями дослідження. На цій основі сформовано теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи.

У підрозділі 1.1 *«Проблема стражденності в релігійно-філософській традиції»* проаналізовано ступінь розробленості проблеми, увагу зосереджено на дослідженнях, у яких відстежується формування уявлень про причини та онтологічне підґрунтя стражденності.

Відстежено спроби визначення онтологічної площини стражденності та її основних проявів мислителями античності й середньовіччя, якими сформовано такі позиції, як антиномічність основних характеристик людського буття (Геракліт, Демокріт, Епікур), їх приналежність матеріальному світу, в лоні якого мислиться людська душа зі співвідносними в ній пристрастями й стражданнями (Платон, Аристотель, стоїки, Філон Александрійський), виділення сфери несуб'єктивної людської свободи, якій належить гріх (Іустин Філософ), співвідношення кінечного й безкінечного в Єдиному (Плотін, неоплатоніки), творення світу з нічого й чітка детермінація онтологічної відмінності між Творцем і сотвореним (Отці Церкви IV століття).

Зазначено, що ініційоване ісихастами VI – XIV століть пропагування діяльного духовного життя досягло апогею в епохи Відродження та Просвітництва, корелюючись із творчістю Бернарда Клервоського та європейських християнських містиків XIV – XVIII століть, спільною для яких стала ідея необхідності боротьби з пристрастями та надбання доброчесності, й водночас набувало суттєвих відмінностей, ґрунтуючись на доктрині споглядання та ідеї преображення людини співдією людської свободи й божественної благодаті.

Дисертантом встановлено, що в контексті німецького ідеалізму (І. Кант, Ф. Шеллінг, І. Фіхте) феномен страждання співвідноситься зі свідомістю, внаслідок чого стражденність витлумачується як пасивність (перетерплювання), а в діалектичному матеріалізмі К. Маркса феномен страждання витісняється з внутрішнього світу людини. Ці погляди стали основою інтерпретації феномена страждання у радянській філософії як чуттєвості в її негативному сенсі (пасивності) на противагу діяльності.

Аргументовано, що представниками релігійної філософії кінця XIX – початку XX століття (С. К'єркегор, Ф. Достоевський, М. Лосський, Є. Трубецької, М. Бердяєв, С. Франк, І. Ільїн, Б. Вишеславцев, В. Соловйов, В. Зеньковський) здійснюється подальше формування проблеми стражденності шляхом переосмислення специфічних християнських категорій «тварного» і «нетварного», на основі чого ними розвинуті власні філософські погляди й учення.

У підрозділі 1.2 *«Стражденність: поняття, структура та основні модальні форми»* охарактеризовано змістовно-сміслову наповненість поняття стражденності.

У процесі семантично-етимологічного аналізу з'ясовано мовне походження лексем «пристрасть» і «страждання». Встановлено, що у сучасному слововжитку лексема «пристрасть» має як самостійне лексичне значення, так і підрядне, слугуючи основним семантичним компонентом лексеми «страждання» на основі грецького *πάθος* (в перекладі – пристрасть, страждання). Їх грецькі та старослов'янські відповідники споріднені між собою за смыслом й мають сучасні значення, які сукупно формують змісто-смісловий обсяг поняття стражденності.

Застосування історико-філософського підходу дозволило виявити спільну тенденцію до осмислення пристрасті як сутнісного компоненту людської природи й сформовані на цій підставі раціонально-психологічний (Платон), етико-філософський (Аристотель) та релігійно-духовний (Діонісій Ареопатит, Григорій Нісський, Максим Сповідник) вектори вчення про пристрасті й страждання, що становить фундамент конституювання проблеми стражденності в античній та патристичній філософії, підсилений смисловим взаємозв'язком між поняттями пристрасть – гріх – страждання у християнському дискурсі.

Роз'яснено, що підґрунтям встановлення компонентної контамінаційної структури поняття стражденності та виокремлення його модальних форм стала експлікація поняття пристрасті в негативному (співвідносному з гріхом) та позитивному (безвідносному до гріха) значеннях християнськими мислителями, починаючи з I ст. н. е. Констатовано, що стражденність у творчості східних Отців Церкви, досліджуваних П. Мініним, Г. Флоровським, Г. Дьяченком, Ю. Чорноморцем, Д. Макаровим, експлікується як сутнісна ознака людської природи, зумовлена взаємозв'язком між пристрасністю і наслідками її дії – гріхопадінням (як першородним, так і актуальним), втіленням чого виступають біль, страждання, скорбота, печаль, втрата, самотність, мука тощо.

Зазначено, що в традиції західноєвропейської філософії поняття стражденності висновувалося на основі визначення страждання як пасивного компоненту свідомості й, відтак, протиставлення діяльності (Ф. Шеллінг,

І. Фіхте, К. Маркс). У поглядах О. Хом'якова, В. Зеньковського, М. Бердяєва віддзеркалено ідею німецького ідеалізму про взаємовідношення страждання і свідомості в бутті, внаслідок чого стражденність постає атрибутом розуму і свідомості й розуміється в контексті пасивності (перетерплювання) на противагу божественній діяльності. Водночас у філософії Г. Флоровського відстежено намагання зберегти аутентичний смисл святоотцівського розуміння проблеми стражденності, яка фундується на осмисленні пристрасності як сутнісної властивості людської природи.

Виокремлено експлікативні зусилля щодо розуміння стражденності у творчості М. Бердяєва, І. Ільїна, С. Франка, В. Марцинковського, завдяки яким воно постає як онтологічна прірва між Богом і людиною, а також ознака внутрішніх протиріч людського буття. Такі прояви як зло, страждання, скорбота, біль, мука набувають статусу модальних форм стражденності, що осмислюються як засоби духовного вдосконалення людини.

Встановлено, що сучасні філософські пошуки, які охоплюють онтологічні, антропологічні, феноменологічні, соціокультурні, психологічні, морально-етичні та естетичні аспекти дійсності, поняття стражденності характеризують як загальний онтологічний принцип (М. Зайцев, В. Малахов, В. Нестеренко, С. Рубінштейн, Ю. Саух, С. Українець), ознаку і спосіб людського існування (С. Кримський, Е. Левінас, П. Рікер, Г. Табачковський, Т. Чайка), а також як феномен соціокультурної дійсності (Є. Бистрицький, М. Попович, П. Саух).

У другому розділі **«Стражденність у смисловому полі православної культури»** стражденність охарактеризовано в есенційному й екзистенційному модусах у контексті світоглядних засад православного віровчення й християнсько-антропологічної рефлексії.

У підрозділі 2.1 *«Онтологічні засади формування есенціалу стражденності»* висвітлено основні положення щодо встановлення буттєвих засад стражденності й особливостей її конституювання як сутнісної риси природи людини та інших сотворених істот.

Встановлено, що в східнохристиянській традиції центральним положенням проблеми людської стражденності стає гріхопадіння першолюдини, яке поглибило онтологічне протиріччя між Богом і людиною, а його наслідки уособили її «другу» природу як сукупність набутих сутнісних характеристик: тління, смертність, зло, біль, страждання, скорботу тощо.

Аргументовано, що в сучасній християнсько-антропологічній рефлексії (В. Зеньковського, М. Лосського, В. Лосського, С. Хоружого, П. Сержантова, С. Аверинцева, М. Малиновського, Амфілохія (Радовича), Гурія (Кузьменко), Б. Сколи) положення про поділ сущого на «тварне» і «нетварне» віддзеркалено як предикат гріхопадіння й онтологічне підґрунтя стражденності. Надалі конституювання стражденності як сутнісної риси людини тісно пов'язується із вченнями про гріхопадіння й сутнісний склад людської природи, в межах яких ушкодження і втрата образу Божого в людині, поява пристрасності та зумовлені нею сутнісні зміни в природі людини, автономний спосіб її існування, свавілля й відчуження людини від Бога тощо кваліфікуються як основні його наслідки

(Т. Буткевич, С. Зарін, Іларіон (Алфеев), О. Осипов, А. Лоргус, Х. У. фон Бальтазар, Х. Яннарас, П. Неллас та ін.).

Розглянуто діалектичний спосіб тлумачення процесу осутнення пристрасті, гріха та проявів стражденності в людському єстві на підставі антиномізму пристрастності (як безвідносної до гріха та співвідносної із гріхом), виявлений у східнопатристичній традиції, представники якої розглядали пристрастність людської природи непослідовно: з позицій як сутності, так й існування.

Проаналізовано відображення дискусійного аспекту питання щодо сутності гріхопадіння і його наслідків в сучасному православному дискурсі, де наголошується на сутнісних ознаках пристрасті як основного компоненту гріховності (А. Позов, Ієрофей (Влахос), Г. Шиманський), а також акцентується ідея етичного подолання пристрастності й, відтак, преображення людини і світу на підставі передвизначеного онтологічного обоження (Кипріан (Керн), Софроній (Сахаров) та ін.).

У підрозділі 2.2 *«Конституювання стражденності як екзистенціалу буття людини»* розглянуто взірці утвердження стражденності як екзистенціалу в східнопатристичному, ісихастському та сучасному православному дискурсі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.

З'ясовано, що екзистенційний модус стражденності найповніше представлений у таких аспектах православного віровчення як спасіння, богопізнання, обоження, богоуподібнення, змістом котрих є духовний праксис, основне в якому – це боротьба з гріховними помислами та пристрастями, що відображає прагнення до подолання висхідного онтологічного протиставлення людина – Бог й особисте стремління до божественного досконалого буття.

Дисертантом констатовано, що утвердження стражденності як екзистенціалу у творчості сучасних мислителів і православних богословів відбувається шляхом уведення її у повсякденну та духовну діяльність, що передбачає обґрунтування засобів виправлення усвідомлених недосконалості емпіричного буття та власної гріховності (Софроній (Сахаров), Кипріан (Керн), Феодор (Поздеевський), Г. Завершинський); осмислення духовно-креативної цінності гріха, страждання, самотності, богопокинутості, мучеництва, смерті (Х. Яннарас, Микола (Сахаров), С. Верховської, Веніамін (Мілов), Іларіон (Алфеев), А. Яремчук, Сергій (Страгородський), Антоній (Сурожський), С. Хоружий); встановлення сутнісного й онтологічного змісту гріхопадіння через втрату екзистенційного смислу спілкування (Іоанн (Зізіулас), В. Екземплярський); постулювання відповідальності за гріх та свободи вибору екзистенційних проектів спасіння або загибелі, особистої реалізації образу Божого (Б. Вишеславцев, В. Зеньковський, М. Бердяєв, І. Ільїн); обґрунтування смислу страждання і смислу життя (С. Франк, В. Марцинковський).

У підрозділі 2.3 *«Стражденність як світоглядна константа православного віровчення та християнсько-антропологічної рефлексії»* зазначено, що стражденність є сталим концептом у православному віровченні та сучасному філософсько-релігійному дискурсі.

Встановлено, що стражденність не тільки об'єднує поняття хвороби, страждання й смерті, які увійшли і входять у людське життя через гріхопадіння

та гріховчинення, а й є актуальним принципом і способом подвижництва, оскільки мислиться як засіб духовного вдосконалення, а тому набуває значення закону релігійно-морального життя.

Зважаючи на духовні цілі, що сформувалися у православному світогляді, виокремлено два типи ставлення до стражденності (неприйняття та прийняття), які не суперечать один одному, оскільки в їх основі лежать ідеї необхідності подолання, преображення (перетворення) стражденності в багатоманітності її проявів. Відносини неприйняття та прийняття корелюють між собою, ґрунтуючись на загальному визнанні пристрастності людського єства як онтологічної передумови будь-яких проявів стражденності.

З'ясовано, що проблема стражденності візуалізується крізь аспекти православного світогляду, які відображають співбуттєвість стражденності людської і божественної (космологічний та христологічний), форми богопізнання (гносеологічний), спосіб відношення між людиною і Богом (сотеріологічний), перспективи посмертної долі людини (есхатологічний) та утверджують її константність, демонструють незгасиму увагу до проявів у людському бутті й спрямованість на духовно-творче перемагання.

У третьому розділі **«Стражденність в українській православній духовно-культурній традиції»** розглянуто репрезентації модусного змісту стражденності та її модальних форм.

У підрозділі 3.1 *«Проблема стражденності в контексті світоглядних релігійних засад давньоукраїнської святості»* проаналізовано світоглядні підстави проблеми стражденності у міркуваннях давньоруських та українських мислителів і подвижників XI – XVIII століть.

Визначено, що розуміння стражденності у творах представників давньоукраїнської православної традиції нерозривно пов'язане з онтологією та базується на усвідомленні фактичної роз'єднаності людського і божественного у бутті. Проте спосіб людського існування як стражденності визначається не так на підставі закономірностей онтологічної нерівноправності людини і Бога, як відповідно до високих трансцендентних цілей людини, взірцем постановки яких була візантійська аскетична традиція.

Аргументовано, що зміст стражденності реалізується через тісний дійсний спосіб життя, адже досягнення стану духовного наближення до Бога відбувається у повсякденному існуванні людини. Такі риси праксису як сповідництво, наслідування Христа, прийняття факту першородного гріха, визнання необхідності боротьби з пристрастями продукуються подвижництвом у багатьох його різновидах, що одночасно є модальними формами стражденності, оскільки мають своїм змістом перетерплювання страждань, мук, болю, скорботи, печалі тощо. У зв'язку з цим доведено, що останні є онтологічним підґрунтям подвигу як граничного напруження людських сутнісних сил, завдяки чому відбувається їх трансформація у добродішність та реалізація сенсу життя й духовних ідеалів.

Обґрунтовано, що збагачуючись реформаційною, ренесансною, схоластичною та модерною філософією, проблема стражденності в українській релігійно-філософській думці XVII – XVIII століть експлікується в рисах

ортодоксальності (згідно з православним віровченням, у тому числі з ісихастською духовною традицією), а тому не позбавлена катехитичності та виявляє симбіоз релігійних, теологічних і філософських ідей.

У підрозділі 3.2 *«Есенційний та екзистенційний модуси стражденності в українській православній антропології»* охарактеризовано основні підходи до розуміння стражденності як сутності та існування.

Доведено, що починаючи з XVII ст., в українській філософській думці простежується лінія виразного ренесансного антропоцентризму й християнського гуманізму, а тема стражденності припиняє звучати як аспект суто східнохристиянського світогляду й, не втрачаючи зв'язок з авторитетом Святого Письма, Святого Передання, патристики, ісихазму, збагачується ідеями схоластики і новітньої філософії, чим посилюється її екзистенційне звучання. Мислителі інтелектуально-духовного, інколи схоластичного й раціоналістичного спрямування (І. Галятовський, Л. Баранович, Димитрій (Туптало), Г. Сковорода) виступають апологетами гармонійної єдності аскетичного й світського світоглядів й не виключають можливості подолання стражденності людського буття без зречення світу та цінностей земного життя.

Водночас встановлено, що традиційність і догматичність, збережені при розгляді проблеми стражденності окремими мислителями (Василій Суразький, Іван Вишенський, Іов Почаївський, Ісайя Копинський, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Паїсій (Величковський)), засвідчують відмову від спекулятивного способу осмислення цієї проблеми на користь теологічного.

В експлікації проявів стражденності людського буття найбільш виразного звучання модус екзистенційності набуває у творах Т. Шевченка, П. Юркевича, М. Шлемкевича, В. Екземплярського, Віталія (Гречулевича), Інокентія (Борисова), Василя (Проніна), Антонія (Голинського-Михайловського), Л. Войно-Ясенецького, представлений містично-кордоцентричним, а також літургійним ухилом у філософуванні. Низка проявів стражденності (скорбота, сум, горе, біль, ворожість, гнів, туга, неспокій, млість, відчай, страх, страждання, нудьга, жаль) є ознаками сутнісного в людській природі (серця, душі, духу, тіла).

З'ясовано, що проблема стражденності є світоглядним аспектом української духовної культури XIX – XX століть, відображенням в українській ментальності й опосередкованим у багатьох її характерних рисах, зокрема таких як індивідуалізм, емоційність, релігійність, інтровертизм, моральнісність, ідеалістичність, універсальність. Відзначено, що найбільш характерними психо-емоційними реакціями у світовідчутті українця є туга, страждання, біль, журба, самотність, що по суті являють собою модальні форми стражденності, оприявлені у філософській рефлексії Є. Онацького, О. Кульчицького, М. Шлемкевича, Д. Чижевського, І. Мірчука та інших мислителів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено одну із перших спроб дефініції концепту «стражденність» у світоглядній системі православного віровчення. Відповідно до поставленої мети та завдань дисертаційного дослідження автором зроблено наступні висновки:

1. Історико-філософські підходи до проблеми стражденності представлені домінуючими для кожної доби світоглядними позиціями, серед яких найбільш креативними як для західної (католицької), так і для східної (православної) релігійно-філософської думки виявились принципи діалектики та антиномізму, обґрунтовані творцями пізньоантичної, ранньохристиянської та східної святоотцівської релігійно-духовної традиції. Змістовно-смысловий обсяг поняття стражденності ґрунтований на лексичній та ідейній (релігійно-філософській) близькості понять «пристрасть» і «страждання», що є автентичними значеннями грецького «πάθος».

Багатокомпонентна контамінаційна структура поняття «стражденність» представлена низкою модальних форм, взаємопов'язаних між собою за смыслом, встановлених на підставі етимологічного та семантичного аналізу грецьких слів *πάσχω*, *πάθος*, *πάθη*, *πάθημα* та їх відповідників у грецькій, старослов'янській, сучасних українській, російській та в інших слов'янських мовах: біль, страждання, горе, втрата, провина, печаль, нещастя, подвиг, мучеництво, співчуття, милосердя, труд, терпіння, подвижництво, мука, хвороба, лихо, біда, знемога, скорбота, тіснява, утиски, скруха, зневіра, туга, тривога, страх, пригніченість.

2. Онтологічні засади стражденності в православній релігійно-філософській думці ґрунтуються на метафізичному вченні про первинний поділ всього сущого на «тварне» (створене) і «нетварне» (нестворене), успадкований вже першолюдиною Адамом. Це вчення супроводжується антиномічним характером тлумачення сутності створеного світу, з одного боку, детермінованого фактичною неспівмірністю «тварного» і божественного буття, а з другого, – передвизначеного їх єдністю.

Концепт першородного гріха є засадничим у постулюванні есенційного модусу стражденності, будучи експлікований як причина сутнісних трансформацій у природі людини, що призвели до виникнення пристрасності й гріховності. Ним спровокована наступна онтологізація пристрасності й гріха, можливість їх подальшого осутнення, укорінення в природі людини, що актуалізує зворотню рефлексію з приводу необхідності звільнення від чуттєвості, боротьби з пристрасністю, викорінення гріховності тощо, стверджену у святоотцівській ісихастській традиції.

3. Конститування стражденності як екзистенціалу в православному дискурсі відбувається у контексті проблем людського існування, які засвідчують спрямованість людини на подолання висхідного онтологічного протиставлення між собою та іншими твореними істотами, між собою та Богом. Відтак, у екзистенційному модусі стражденність постає як сукупність проявів дії пристрасності й гріха в природі людини та їх наслідків, що стають специфічними

способами людського існування, у якому відповідно до свободи людини наявні дві основні проекції людської екзистенції: спасіння або загибель.

Екзистенціалами стражденного способу буття людини є пристрасть, гріх, боротьба, втрата, туга, страждання, скорбота, плач, відчай, богопокинутість, смуток, поклик Божий, сум за Богом, смерть, мука, які здатні бути духовним дороговказом людині на шляху до реалізації релігійно-моральної мети: надбання віри, надії, любові, смирення, страху Божого та ін. християнських чеснот, а також досягнення духовних трансцендентних цілей: обоження, богоуподібнення, богопізнання, спасіння.

4. Константність страженності засвідчено наявними роздумами православних авторів різних часів у творах апологетичного, полемічного і філософського змісту щодо подолання сутнісного протиріччя між буттям людини і Бога, що демонструється екзистенційно в існуванні людини й таким чином відображено існуюче поєднання її есенційного та екзистенційного модусів.

У православній традиції та її антропологічній рефлексії послідовно стверджується думка про необхідність та можливість подолання, трансформації (преображення) пристрастності та проявів страженності у духовні чесноти й пропонуються певні способи духовного становлення й реалізації буттєвого призначення людини: щоденне несення хреста, боротьба з пристрастю, гріховністю та наслідками гріха, молитовна практика, участь у церковних таїнствах. Оскільки буттєве призначення людини полягає у наближенні та поєднанні з Богом, то подолання страженності постає як преображення людської природи, що співмірне з вищою метою буття.

5. Страженність в українській морально-релігійній філософії Х – XVII століть є антиномічним концептом. Передусім, це свідчення об'єктивності світоустрою як справедливої відплати за людське гріхопадіння, тому на противагу цьому розумінню формується моральний ідеал доброчесності, що містить у собі осуд гріховності й терпіння страждання і всілякої скорботи, опанування пристрастей, виховання терпіння, смирення, любові до ближнього (співчуття, милосердя, співстраждання) й любові до Бога аж до бажання повного злиття з Ним.

Водночас в українському православ'ї страженність набуває високого духовного сенсу, трансцендентальних якостей, виправдовуючи реалізацію найвищої мети християнського життя – уподібнення Христу-Богу. Подолання людської гріховності виявляється співмірним зі святоотцівським та ісихастським розумінням боротьби з гріхами та пристрастями, відображаючи таким чином шляхи обоження людини, приведення до первісної досконалості та відновлення втраченого зв'язку з Богом, засноване на віровчительному світогляді.

6. Рівновагу есенційного та екзистенційного модусів страженності забезпечує прагнення до подолання розірваності буття, відновлення його онтологічної цілісності й можливості гармонійного спільного перебування у бутті створених істот і Бога. У розумінні українських мислителів досягнення стану духовного наближення до Бога відбувається у повсякденному існуванні людини. Саме тому страженність розкривається у зближенні й тісному взаємозв'язку із філософсько-релігійними ідеями способу життя.

Рисами стражденності є сповідництво, наслідування Христа, прийняття факту першородного гріха та тісного шляху спасіння, загальнообов'язковості духовного праксису, що продукуються подвижництвом як святістю у багатьох його різновидах, а також піднесення світської моральної діяльності індивіда, супроводжуване ідеалами Нового Адама, внутрішньої людини, ідеями спорідненої праці, кордоцентричного богопізнання та самопізнання, національної ідентичності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Статті у наукових фахових виданнях :

1. Шадюк Т. А. Категорія «стражденність» В. Г. Нестеренка в світлі сучасної екзистенціальної антропології / Т. А. Шадюк // Наукові записки. Серія «Філософія» / Нац. ун-т «Острозька академія». – 2011. – Вип. 9. – С. 159 – 166.
2. Шадюк Т. А. Екзистенційно-онтологічні підстави ідеї людської стражденності у творчості С. Франка і М. Бердяєва / Т. А. Шадюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2012. – № 66. – С. 21 – 26.
3. Шадюк Т. А. Стражденність крізь призму християнської онтології / Т. А. Шадюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – № 72. – С. 48 – 54.
4. Шадюк Т. А. Феномен страдательности в православном мировоззрении / Т. А. Шадюк // Сборник научных трудов SWorld. – 2014. – Вып. 4, т. 21. – С. 63 – 69.
5. Шадюк Т. А. Стражденність як домінанта духовної діяльності в українській релігійно-філософській думці XVI – XVII століть / Т. А. Шадюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2015. – № 2 (80). – С. 20 – 25.

II. Публікації в інших виданнях:

6. Шадюк Т. А. Страждання як екзистенціальна проблема у творчості М. О. Бердяєва / Т. А. Шадюк // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Збірник наукових праць. Випуск 2 (42), частина 2. – Рівне, 2008. – С. 128 – 133.
7. Шадюк Т. А. Поняття стражденності в контексті постекзистенціалістського мислення / Т. А. Шадюк // Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта : матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 квітня 2011 року) / Під наук. редакцією д. філос. н., проф. Додонова Р. О., к. філос. н., доц. Давидова П. Г. – Донецьк : ДонІЗТ, 2011. – С. 117 – 120.
8. Шадюк Т. А. Мотив стражденності як світоглядний аспект сучасної україноментальності / Т. А. Шадюк // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку

сучасного суспільства. Матеріали всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій (19-20 квітня 2012 року). Частина друга. Сумський державний університет. – Суми : Сумський державний університет, 2012. – С. 60 – 64.

9. Шадюк Т. А. Стражденність як криза людської ідентичності : філософсько-антропологічний аспект / Т. А. Шадюк // Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії : Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції (6 грудня 2012 р.). – Рівне : РІ КУП НАН України, 2012. – С. 79 – 82.

10. Шадюк Т. А. Екзистенційність людської стражденності як аспект православного світогляду / Т. А. Шадюк // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17-18 січня 2014 року). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. – С. 58 – 60.

АНОТАЦІЯ

Шадюк Т. А. Есенційний та екзистенційний модуси стражденності в православ'ї : філософсько-релігієзнавчий аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015.

Дисертація є філософсько-релігієзнавчим дослідженням концепту «стражденність» у світоглядній системі православного віровчення. Уперше в українській гуманітаристиці розкрито сутність есенційного та екзистенційного модусів стражденності у розмаїтті їх форм та проявів, а також у експлікації особливостей їх подолання й трансформування (преображення).

Визначено космологічний, гносеологічний, сотеріологічний, есхатологічний аспекти ідеї стражденності в контексті православного віровчення та антропологічної рефлексії, крізь призму яких встановлено загальносвітоглядні тенденції щодо преображення проявів стражденності у християнські духовні цінності й чесноти (терпіння, смирення, страх Божий, віру, надію, любов).

Встановлено, що в давньоукраїнській філософії, яка зберігає корінний зв'язок з аскетичною візантійською традицією, ідея стражденності визначається шляхом розкриття змісту основних видів православного подвижництва, які є одночасно чинами святості й модифікаціями стражденності. Акцентується увага на піднесенні релігійно-духовної та світської діяльності індивіда в його прагненні до відновлення онтологічної цілісності буття, морального самовдосконалення та національної ідентичності.

Ключові слова : православ'я, гріхопадіння, пристрасть, страждання, есенційний та екзистенційний модуси стражденності, богопізнання, богоуподібнення, обоження, спасіння, святість, християнські чесноти.

АННОТАЦИЯ

Шадюк Т. А. Эссенциальный и экзистенциальный модусы страдательности в православии : философско-религиоведческий анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2015.

Диссертация является философско-религиоведческим исследованием концепта «страдательность» в мировоззренческой системе православного вероучения. Впервые в украинской гуманитаристике раскрыта сущность эссенциального и экзистенциального модусов страдательности в разнообразии их форм и проявлений, а также в экспликации особенностей их преодоления и трансформации.

Определены космологический, гносеологический, сотериологический, эсхатологический аспекты страдательности в контексте православного вероучения и антропологической рефлексии, через которые установлены общие мировоззренческие тенденции преобразования проявлений страдательности в христианские духовные ценности и добродетели (терпение, смирение, страх Божий, веру, надежду, любовь).

Установлено, что в древнеукраинской философии, которая сохраняет коренную связь с аскетической византийской традицией, идея страдательности определяется путем раскрытия содержания основных видов православного подвижничества, являющихся одновременно чинами святости и модификациями страдательности. Акцентируется внимание на подъеме религиозно-духовной и светской деятельности индивида в его стремлении к восстановлению онтологической целостности бытия, нравственному самосовершенствованию и национальной идентичности.

Ключевые слова: православие, грехопадение, страсть, страдание, эссенциальный и экзистенциальный модусы страдательности, богопознание, богоподобие, обожествление, спасение, святость, христианские добродетели.

SUMMARY

Shadiuk T. A. Essential and Existential Modes of Sufferability in Orthodoxy : Religious-Philosophical Analysis. – Manuscript.

Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.11. – Religious Studies. – Ivan Franko Zhytomyr State University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2015.

This dissertation is a philosophical and religious research of the concept of «sufferability» in the world view system of the Orthodox Faith, carried out on the material of patristic tradition of the IV – VIII-th centuries, Byzantine tradition of hesychasm of the VIII – XIV-th centuries, and also theoretical heritage of foreign and home theologians, religious thinkers of the XIV – XX-th centuries.

The establishing of the religious and philosophical ideas and concepts, that form the idea of sufferability in the writings of religious thinkers and theologians within the Orthodox spiritual and cultural tradition has been analyzed in the research work. The logic of forming of the concept of sufferability, which is based on lexical and ideological (religious and philosophical) proximity of the concepts of «passion» and «suffering», which are the authentic meanings of the Greek «πάθος», has been watched. The multicomponent contaminating structure of the concept of sufferability, presented by the row of modifications, connected with each other by the sense, set on the base of semantic analysis of the Greek words πάθος, πάσχω and their equivalents in the old church slavonic language, modern Ukrainian, Russian and other Slavic languages : pain, suffering, sorrow, grief, illness, trouble, loss, guilt, hoodoo, exploit, torment, melancholy, alarm, fear and other, has been found out.

The ontological ground of sufferability, based on the concept about dialectics of «creature» and «not creature» and the derivative from it the idea of the absence of dimension between God and man, has been found out. The aspect of constituting of sufferability as the essence feature of existence of a man and the whole created world, that is specified in a fall as changing the sufferability into substance by the taking root of passion, the procedural character of a sin and its consequences (sorrow, illnesses, suffering and death) in the nature of a man, has been defined.

It was found out that the existential forms of sufferability are marginal manifestations of passion, sin, loss, grief, suffering, sorrow, repentant crying, despair, feeling of being left by God, struggle, missing God, call of God, looking for a sense, death, pain, etc., which have spiritual and creative potential.

Cosmological, epistemological, soteriological, eschatological aspects of the idea of sufferability are reflected in the context of the Orthodox Faith and anthropological reflection through which the general world view tendencies concerning the transformation of manifestations of sufferability into Christian spiritual values and virtues (patience, humility, fear of God, faith, hope, love) were established.

It is proved that in the ancient Ukrainian philosophy, which maintains a root connection with the ascetic Byzantine tradition, the idea of sufferability is determined by the disclosure of the content of the main types of Orthodox asceticism which are both ranks of holiness and modifications of sufferability because they all have the content of patience of suffering, torment, pain, grief, sadness and so on.

The synthesis of the essence and existential modes of sufferability in the Ukrainian Orthodox and anthropological discourse of the XVII – XX-th centuries is affirmed, what the idea of the rising of religious, spiritual and secular activity of the individual in his aspiration to restore the ontological integrity of being, moral self-improvement and national identity, provides.

Key words : Orthodoxy, fall, passion, suffering, essential and existential modes sufferability, devotion, knowledge of God, assimilation to God, deification, salvation, holiness, Christian virtues.